

ЧУМАК Р. В.,
доктор філософії в галузі права,
адвокат

КРОЙТОР В. А.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного права
та процесу
(Харківський національний університет
внутрішніх справ)

УДК 347.965.43
DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.4.14>

ВІДШКОДУВАННЯ ЗБИТКІВ ЗА НЕНАЛЕЖНЕ ВИКОНАННЯ (НЕВИКОНАННЯ) СВОЇХ ОБОВ'ЯЗКІВ СТОРОНАМИ ДОГОВОРУ ПРО НАДАННЯ ЮРИДИЧНИХ ПОСЛУГ

Стаття присвячена проблемі відшкодування збитків за неналежне виконання договорів про надання юридичних послуг, яка залишається однією з найактуальніших у цивільному праві.

Автори статті відзначають, що аналіз судової практики демонструє, що вимоги щодо відшкодування збитків займають значну частину серед судових позовів у сфері надання юридичних послуг.

Відповідно, автори вважають, що проблема відповідальності виконавця юридичної послуги, і зокрема питання можливості відшкодування збитків за неналежне виконання (невиконання) своїх обов'язків сторонами про надання юридичних послуг, викликає найбільше проблемних питань з точки зору як доктрини цивільного права, так і практики правозастосування.

Автори у статті зазначають, що відшкодування збитків, заподіяних поведінкою виконавців юридичних послуг, пов'язане з необхідністю встановлення наступних обставин: наявність збитків, протиправність поведінки виконавців, причинно-наслідковий зв'язок між протиправною поведінкою виконавців і збитками, що виникають у замовника, вина заподіювача шкоди. Найбільш проблемним аспектом установаження вищезгаданих обставин є визначення протиправності в разі надання виконавцями юридичних послуг неналежної якості, особливо за тими випадками надання юридичних послуг, де сама предметна поведінка виконавця є об'єктом послуги. Бездіяльність виконавців, тобто абсолютне невиконання своїх обов'язків за договором, є очевидним правопорушенням, що не містить у собі певних складнощів юридичної кваліфікації. Установлення факту заподіяння збитків і таких умов відповідальності, як причинно-наслідковий зв'язок і вина, має певну специфіку, але не містить принципових відмінностей порівняно з іншими випадками відшкодування шкоди в договірних зобов'язаннях.

В роботі зазначається, що замовники юридичних послуг звертаються з позовними вимогами про відшкодування майнової шкоди переважно тоді, коли виконавці достатньо грубо порушують договір, не дотримуючись принципів законності, добросовісності та розумності.

Автори обґрунтовують положення про те, що підставою для відшкодування збитків є склад правопорушення, що утворюється дослідженими вище умовами

відповідальності, кожна з яких не є самодостатньою. Тільки їх сукупний прояв утворюватиме підставу для несення виконавцем юридичної послуги відповідальності у вигляді відшкодування збитків, заподіяних замовникові таких послуг.

Ключові слова: договір, договір про надання послуг, договір про надання юридичних послуг, сторони договору, відшкодування збитків, неналежне виконання (невиконання) своїх обов'язків сторонами договору, сторони договору про надання юридичних послуг, захист прав та інтересів суб'єктів цивільно-правових відносин.

Chumak R. V., Kroitor V. A. Compensation of damage for improper performance (non-performance) of the duties by the parties to legal services supply agreement

The article is focused on the problem of compensation of damage for improper performance of legal services supply agreements, which remains one of the most relevant issues in civil law.

The authors of the article have noted that the analysis of case-law demonstrates that claims for compensation of damage occupy a significant part among lawsuits in the field of legal services supply.

Accordingly, the authors believe that the problem of liability of a provider of legal services, and in particular the issue of the possibility of compensation of damage for improper performance (non-performance) of the duties by the parties to legal services supply, causes the most problematic issues from the point of view of both the civil law doctrine and legal enforcement practice.

The authors of the article have specified that compensation of damage caused by the behavior of legal services' providers is associated with the need to establish the following circumstances: the existence of damage, illegal behavior of the providers, cause and effect relationship between the illegal behavior of the providers and the losses of the customer, mens rea of the harm-doer. The most problematic aspect of establishing the above-mentioned circumstances is the determination of illegality in case of the provision of legal services of inadequate quality by the providers, especially in cases of legal services supply, where the provider's actual behavior is the object of the service. The act of omission of the providers, that is, the absolute non-performance of their duties under the agreement, is an obvious offense that does not contain certain complexities of legal treatment. Establishing the fact of causing damage and such terms of liability as cause and effect relationship and mens rea has certain specifics, but does not contain fundamental differences compared to other cases of compensation of damage within contractual obligations.

It has been stated in the work that customers of legal services file claims for compensation of property damage mainly when the providers quite grossly violate the agreement without observing the rule of law, good faith and reasonableness principles.

The authors have substantiated the provisions that the basis for compensation of damage is the offense's corpus delicti, which is formed by the studied above conditions of liability, where each of them is not self-sufficient. Only their collective manifestation will form the basis for legal services provider's liability in the form of compensation of damage caused to the customer of such services.

Key words: contract, services supply agreement, legal services supply agreement, parties to the contract, compensation of damage, improper performance (non-performance) of the duties by the parties to the contract, parties to legal services supply agreement, protection of the rights and interests of the subjects of civil relations.

Вступ. Попри надзвичайну соціальну важливість, яку відіграють у суспільстві відносини з надання юридичних послуг, їх цивільно-правове регулювання на цей час ще недостатньо розроблене, аби стверджувати, що в Україні функціонує доволі виважений режим упорядкування даних відносин.

Зокрема вважаємо за необхідне звернутися до дослідження питання відповідальності виконавців юридичних послуг за неналежне виконання договірних зобов'язань є важливим як з теоретичної, так і з практичної точки зору. Відповідно вважаємо, що взагалі проблема відповідальності виконавця юридичної послуги, і зокрема питання можливості відшкодування збитків за неналежне виконання (невиконання) своїх обов'язків сторонами про надання юридичних послуг, викликає найбільше проблемних питань як з точки зору доктрини цивільного права, так і практики правозастосування.

Дослідження наукової літератури, присвяченої договору про надання юридичних послуг, свідчить, що багатоаспектності такого виду договору присвячено низку наукових праць. Серед них заслуговують на увагу наукові праці: Д. Белова [1], Ю. Бисаги [2], В. Богославця [3], Т. Вільчик [4], К. Гусарова [5; 6], В. Заборовського [7], А. Загороднього [8; 9], К. Книгіна [10], Н. Люльчук [11], Г. Ярошевської [12; 13] та ін. Окремі аспекти цієї складної проблеми знайшли своє висвітлення в низці робіт авторів цієї статті [14–21]. Незважаючи на численні наукові здобутки, ця проблематика не втратила своєї актуальності, а окремі її аспекти, як-от питання можливості відшкодування збитків за неналежне виконання (невиконання) своїх обов'язків сторонами про надання юридичних послуг, потребує подальших наукових розвідок.

Постановка завдання. Метою цієї статті є визначення можливості відшкодування збитків за неналежне виконання (невиконання) своїх обов'язків сторонами про надання юридичних послуг.

Результати дослідження. Переходячи до змістовного розгляду теоретико-практичних питань реалізації однієї з мір цивільно-правової відповідальності, як-от відшкодування збитків, необхідно визначитися з перспективою їх застосування до виконавців юридичних послуг. Відшкодування збитків можливе лише за наявності всіх умов, що утворюють склад правопорушення. Кожна з цих умов має бути доведена в сукупності.

Стосовно виконавців-неадвокатів таке проблемне питання не виникає, оскільки договірні відносини за їх участю беззаперечно є цивільно-правовими, а отже, на такі відносини поширюють свою дію й норми законодавства про цивільну відповідальність чи інші способи захисту. Певні проблеми з цього приводу можуть проявлятися стосовно притягнення до цивільно-правової відповідальності виконавців юридичних послуг, які мають статус адвоката. На це в літературі вже зверталася увага [22, с. 130–134]. Так, М. Кравченко вбачає проблемність означеного питання в дії норми п. 14 ч. 1 ст. 23 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», де зазначається: забороняється притягати до кримінальної чи іншої відповідальності адвоката (особу, стосовно якої припинено або зупинено право на адвокатську діяльність) або загрожувати відповідальністю через здійснення ним адвокатської діяльності згідно із законом. Гарантія незалежності адвокатів, закріплена в цитованій нормі, полягає у формуванні інших норм зазначеного Закону та Правил адвокатської етики, де відсутні постулати щодо цивільно-правової, адміністративної чи кримінальної відповідальності адвокатів. Втім, у цих нормативних актах можна знайти й винятки, зокрема, йдеться про норми ст. ст. 33–42 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [23] та ст. ст. 63–67 Правил адвокатської етики [24], що визначають підстави, види, порядок та наслідки застосування до адвокатів мір дисциплінарної відповідальності.

Суди принцип незалежності адвокатів інколи сприймають надто абсолютно і відмовляють клієнтам у цивільно-правовому захисті. М. Кравченко наводить приклад винесення Бердянським міськрайонним судом Запорізької області рішення, відповідно до якого позивачеві (клієнтові адвоката) відмовлено в задоволенні вимог щодо відшкодування майнової шкоди на тій підставі, що «адвокати не можуть бути притягнені до матеріальної відповідальності», згідно з ч. 5 ст. 10 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [23].

Зрозуміло, що наведений приклад ще не може вказувати на цілу тенденцію негативної судової практики України, але все ж таки сигналізує про наявну загрозу реалізації клієнтами адвокатів – замовниками юридичних послуг – можливостей цивільно-правового захисту. У зв'язку зі сказаним необхідно погодитися з М. Кравченком, що «зіткнення двох суперечностей: вивести адвокатів із відповідальності як прояву тиску на адвокатів та забезпечити принцип належного виконання зобов'язань, а особливо охорони прав слабкої сторони договору, ... повинне бути вирішене на користь слабкої сторони». Для цього автором пропонується закріпити відповідні положення у спеціальному законі [22, с. 133].

Наразі, коли таких змін законодавства не відбулося, розблокування норми п. 14 ч. 1 ст. 23 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», на наш погляд, можна знаходити у тлумаченні самої цієї норми та деяких інших положень даного Закону. По-перше, необхідно звернути увагу на те, що в п. 14 ч. 1 ст. 23 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» йдеться про неможливість притягнення адвоката до «кримінальної чи іншої відповідальності... у зв'язку зі здійсненням ним адвокатської діяльності згідно із законом» [23]. Акцентуємо увагу на словах «згідно із законом». Якщо адвокат порушив договір, укладений з клієнтом, він вочевидь виходить за рамки законної адвокатської діяльності. Така поведінка є «незаконною» (в сенсі, вона спирається не на закон, а на договір), а тому перепон для несення адвокатами цивільно-правової відповідальності, вважаємо, не існує. По-друге, ч. 3 ст. 27 цього ж Закону вказує, що «до договору про надання правової допомоги застосовуються загальні вимоги договірного права» [23]. Серед згаданих вимог слід бачити не тільки правила про зміст, форму, укладення, виконання, зміну та розірвання договорів, але й правила щодо відповідальності сторін договірних відносин чи застосування до них інших заходів цивільно-правового впливу. Попри зроблені нами висновки позиція М. Кравченка не втрачає своєї актуальності, оскільки для створення дієвого режиму охорони та захисту прав (інтересів) замовників юридичних послуг як слабкої сторони договору, все ж вимагається чітке формулювання відповідних положень законодавства. Виправлення законодавства шляхом неофіційного тлумачення не створює надійного підґрунтя для прояву такого режиму.

Позитивно те, що суди України, розглядаючи спори між клієнтами та адвокатами, здебільшого також не бачать перепон у застосуванні цивільно-правових способів захисту прав та інтересів потерпілих-клієнтів. Судова практика України збагачена значною кількістю прикладів притягнення адвокатів та інших виконавців юридичних послуг до цивільно-правової відповідальності. Кваліфікуючи відносини, із яких випливають спори, суди правильно їх оцінюють різновидом надання послуг, застосовуючи вимоги положення глав 47–53, 63 ЦК.

Замовники юридичних послуг звертаються з позовними вимогами про відшкодування майнової шкоди переважно тоді, коли виконавці достатньо грубо порушують договір, не дотримуючись принципів законності, добросовісності та розумності.

Судовий розгляд за такими спорами не пов'язаний з діяльністю суду щодо детального установлення неналежності здійснення виконавцями послуг зобов'язання через застосування визначених критеріїв якості надаваних послуг. Здебільшого в цьому немає потреби, оскільки порушення, так би мовити, лежать на поверхні. Після укладення договору й отримання від замовників грошей, що передаються, як правило, у повному обсязі (гонорар та фактичні затрати), несумлінні надавачі послуг нерідко не виявляють належної активності з надання послуг, або взагалі їх не надають, уникаючи зустрічі із замовниками. На жаль, відзначена вище негативна обставина насамперед стосується саме адвокатів, а не інших виконавців, які надають юридичні послуги без статусу адвоката.

Так, Ковельським міськрайонним судом Волинської області (рішення від 08.08.2013 р. у справі № 159/3653/13-ц) задоволено позов громадянки до адвоката «про розірвання договору про надання послуг адвоката і стягнення коштів», адже адвокат, хоча й отримала гонорар від клієнта, жодного обов'язку за договором не виконала. Навіть після розгляду протиправної поведінки адвоката Кваліфікаційно-дисциплінарною комісією Волинської області гроші адвокат клієнтові не повернула. Лише звернення з позовом до суду дозволило

потерпілій особі відновити своє майнове становище [25]. В іншому прикладі адвокат за договором мав захищати клієнта в кримінальному процесі. Отримавши гроші від клієнта, адвокат тільки ознайомився з матеріалами кримінальної справи, але ніяких інших процесуальних дій, спрямованих власне на захист клієнта, не вчиняв. На вимогу клієнта адвокат погодився розірвати договір, але гроші не повернув, вважаючи, що юридичну послугу він надав якісно та в повному обсязі. Суд задовольнив позовну вимогу клієнта (позивача) про відшкодування «матеріальної шкоди» [26]. Держинський райсуд м. Харкова рішенням від 24.06.2015 р. задовольнив позовні вимоги співпозивачів до юридичної компанії «про відшкодування матеріальної шкоди, завданої внаслідок неналежного виконання обов'язків за договором про надання юридичних послуг» – 25 250 гривень. Мотив звернення до суду з позовом той самий: гроші юридичній компанії були перераховані позивачами в повному обсязі, але послуга не надана [27].

Звернімо увагу на те, що позовні вимоги замовників юридичних послуг в описаних прикладах, а також у справах, на які ми зробили посилання, формулюються доволі різноманітно та юридично некоректно: «про відшкодування матеріальної шкоди», «про стягнення коштів», «про повернення невідпрацьованого адвокатом гонорару» тощо. На жаль, подібні формулювання відтворюються судами при описанні мотивувальної та резолютивної частини рішень. Утім, проблема не в самих таких формулюваннях, а в тому, як обґрунтовуються вимоги позивачами, та які підстави знаходять суди, аби ці вимоги задовольнити чи, навпаки, відхилити. Судова практика з цього приводу негативно неоднорідна.

В одних випадках, коли позивачі вимагають розірвання договорів і відшкодування «матеріальної шкоди», суди, задовольняючи обидві вимоги, умотивовують прийняті рішення нормами про належність виконання зобов'язань – ст. ст. 3, 526, 530 ЦК [25]. Інші суди стосовно таких же позовних вимог відшукують доводи щодо задоволення позовів, керуючись одночасним застосуванням положень ч. 5 ст. 203, ч. 1 ст. 216, ст. ст. 611, 901, 903, 905, 906, 1166 ЦК [27]. Вочевидь, наведені норми, якщо їх застосовувати одночасно, не визначають можливості розірвання договору та відшкодування майнової шкоди. Ще в деяких прикладах для прийняття судами рішень про задоволення вимог щодо розірвання договору та «стягнення коштів» підстави бачилися як дія норм ст. 526 та ч. 2 ст. 651 ЦК [28].

Можна звернутися до показового випадку відмови в задоволенні позовних вимог замовника юридичних послуг «про відшкодування матеріальної шкоди». Як і в попередніх прикладах, клієнт (замовник) сплатив адвокатові гонорар, але адвокат надав послугу неналежно. Суд, розглядаючи справу, прийняв як доведені обставини, що вказують на неналежність поведінки адвоката й наявність майнової шкоди у замовника юридичної послуги. Разом з тим, суд постановив рішення про відмову в задоволенні позовних вимог, «оскільки позивачем заявлено позовну вимогу про стягнення з відповідача матеріальної шкоди ... однак ним не ставиться питання про стягнення з відповідача збитків, завданих йому невиконанням або неналежним виконанням цього договору. Тому, керуючись положеннями ч. 1 ст. 11 ЦПК та ч. 1 ст. 906 ЦК, суд дійшов висновку, що зазначені позовні вимоги задоволенню не підлягають» [29].

На наш погляд, аргументація суду в останньому прикладі також спірна, принаймні в частині відмови в захисті. Проте сказане не означає, що в разі пред'явлення замовниками юридичних послуг подібних позовів вимоги можуть ними формулюватися довільно. Питання про обрання адекватної правової підстави для застосування розглядуваних способів захисту має принципове значення.

Чим же є відшкодування майнових втрат замовників юридичних послуг у наведених вище прикладах? Відразу необхідно відхилити юридично некоректні кваліфікаційні позначення цих втрат і способів їх відшкодування як «відшкодування матеріальної шкоди», «повернення невідпрацьованого гонорару», «стягнення коштів» тощо. З погляду цивільного права такі формулювання не вказують на вид правопорушення, а отже, не можуть визначати підстави та способи захисту. Так, «повернення невідпрацьованого гонорару» може пов'язуватися не з протиправною поведінкою виконавця, а бути наслідком розірвання договору на

підставі домовленості сторін, яке відбувається через істотну зміну обставин. Тож іще раз підкреслимо, що використання некоректної з точки зору норм цивільного права термінології не дозволяє замовникам захищатися адекватними способами захисту.

Норма ч. 1 ст. 906 ЦК, яку в такому разі слід визнати спеціальною нормою, формулює правило, згідно з яким збитки, завдані замовникові невиконанням або неналежним виконанням договору про надання послуг за плату, підлягають відшкодуванню виконавцем (у разі наявності його вини) у повному обсязі, якщо інше не встановлено договором. Виконавець, який порушив договір про надання послуг за плату при здійсненні ним підприємницької діяльності, відповідає за це порушення, якщо не доведе, що належне виконання виявилось неможливим внаслідок непереборної сили, якщо інше не встановлено договором або законом. Оскільки досліджувані нами правовідносини є різновидом платних послуг, на них поширюють свою дію правила цитованої норми.

Неважко помітити, що норма ч. 1 ст. 906 ЦК висуває низку вимог (умов) застосування передбачених нею наслідків. Слід встановити, що: 1) втрати замовника є саме збитками; 2) виникнення у замовника збитків спричинене протиправною поведінкою виконавця; 3) спричинені збитки обумовлені не тільки протиправною поведінкою, а й винуватою поведінкою виконавця (а коли виконавець юридичної послуги діє як підприємець, то він звільнятиметься від відшкодування збитків, якщо не доведе, що належне виконання виявилось неможливим внаслідок непереборної сили). Розгляньмо ці умови.

Кваліфікаційні ознаки збитків наводяться, як відомо, у ч. 2 ст. 22 ЦК. Так звані реальні збитки можуть полягати у втратах, що їх потерпіла особа зазнала через знищення або пошкодження речі, а також затрат, що понесені такою особою або вона мусить понести їх, щоб відновити своє порушене право (п. 1 ч. 2 ст. 22 ЦК). Якщо поширити названі ознаки на майнові витрати замовників юридичних послуг, що полягають у переданих виконавцеві грошах (гонорарі та фактичних витратах), можна зробити висновок про їх кваліфікацію як реальних збитків. Реальні збитки виникають у замовника через втрату грошових коштів, що передавалися виконавцеві зі сподіванням отримати юридичну послугу належної якості. Отже, втрачені замовником гроші змусять його зробити відповідні витрати для відновлення порушеного права, що, власне, й складає реальні збитки.

Цілком імовірні реальні збитки замовників юридичних послуг – витрати, пов'язані з необхідністю поновлення вартості знищених або пошкоджених виконавцем речей. Зокрема таке можливо, коли замовник передав адвокату чи іншому виконавцеві речові докази (що мали б бути використані, скажімо, у процесі доказування певних обставин за цивільним спором з іншою особою), але ці речі знищені чи пошкоджені через неналежну поведінку виконавця.

Другий вид збитків – упущена вигода – також можливі для замовника через протиправну поведінку виконавця юридичної послуги. Так, наприклад, виконавець через свою недбалість пропустив строк позовної давності щодо захисту замовника юридичної послуги у спорі з іншим суб'єктом, який, своєю чергою, за договором постачання певної продукції заборгував своєму контрагенту (у нашому прикладі він фігурує як замовник юридичної послуги) передання грошових коштів. Отже, для стягнення грошей за такою справою виконавцеві достатньо було своєчасно в інтересах замовника позиватися до суб'єкта, котрий неналежно чинить і не виконав обов'язки в іншому договірному зобов'язанні.

Правило ч. 4 ст. 623 ЦК вказує, що упущена вигода може бути відшкодована тільки за умови, що кредитор вжив для одержання таких доходів необхідних заходів. У наведеному прикладі до вжитих кредитором – постачальником продукції (замовником юридичної послуги) заходів слід віднести сам факт укладення договору постачання та належне його виконання зі своєї сторони, яке так і не призвело до зустрічного виконання обов'язку контрагентом щодо передання грошей. Таким чином, зазначені доходи замовник юридичної послуги (як постачальник продукції за іншим договором) міг би реально одержати, якби його право не було порушене невиконанням виконавцем юридичної послуги своїх обов'язків (п. 2 ч. 2 ст. 22 ЦК). Але, як зазначалося вище, найпоширенішим видом збитків є реальні

збитки у вигляді сплачених виконавцям юридичних послуг грошових сум, що передавалися замовниками для покриття фактичних витрат і як гонорар.

Визначення протиправності поведінки виконавців юридичних послуг має певні проблемні моменти [30, с. 119]. Як зазначалося, юридична послуга, точніше якість (належність) її надання, не може підпорядковуватися кількісним параметрам оцінювання. Її також не можна оцінити мірами ваги, об'єму чи іншими критеріями, що застосовуються для встановлення належності (неналежності) зобов'язань з виконання робіт чи передання речей. Виконання юридичної послуги пов'язане з необхідністю оцінки поведінки як такої, тобто того, наскільки дії, вчинені виконавцем, були достатніми та необхідними для створення послуги як об'єкта інтересу замовника.

Стосовно розв'язання цієї проблеми нами обрана позиція, згідно з якою юридичні послуги умовно поділяються на «чисті» послуги та послуги «з ефектом». Належність юридичної послуги «з ефектом» пов'язана з необхідністю досягнення поведінкою виконавця обумовленого договором результату неречового характеру (ефекту). Це складання виконавцем різноманітних проєктів документів, що використовуються замовником у його діяльності: статутів, положень, договорів тощо. Серед них слід розглядати також процесуальні документи: позовну заяву, клопотання, скаргу та ін. Тож невчинення дії зі складання певного документа або складання того чи іншого документа з вадами змісту (невідповідність вимогам законодавства) визначатиме протиправність поведінки виконавця.

Питання про критерії належності (неналежності) надання «чистих» юридичних послуг не вирішено послідовно ні в доктринальних джерелах, ні на рівні законодавства. Складність його вирішення, як уже не раз відзначалося, пов'язана з принциповою неможливістю формалізації належності надання послуг загалом та юридичних зокрема. Втім у наукових джерелах уже існують розробки, які дозволяють стверджувати, що розв'язання цього питання має певні позитивні зрушення.

Г. Ярошевською запропоновано оцінювати зобов'язану поведінку виконавців юридичних послуг через дію принципів адвокатської етики. Зокрема, нею застосовувалися принципи законності, домінантності інтересів клієнтів, неприпустимості конфлікту інтересів, конфіденційності, компетентності та добросовісності [12, с. 133–137]. Вважаємо такий підхід цілком прийнятним. Дія означених принципів дозволяє визначити основні орієнтири оцінювання правомірності поведінки адвокатів та адвокатських організацій, які надають юридичні послуги. Разом з тим, слід звернути увагу на те, що принципи законності, пріоритетності інтересів клієнтів, неприпустимості конфлікту інтересів, конфіденційності, компетентності та добросовісності впливають здебільшого на стадії прийняття доручення клієнта (ст. ст. 7–11 Правил адвокатської етики) [24]. Тобто названі принципи діють (мають діяти) на етапі ведення переддоговірних переговорів між адвокатом і потенційним клієнтом. Безпосереднє застосування цих принципів для визначення належності (неналежності) надання юридичної послуги як такої неможливе. Дисертаційне дослідження Г. Ярошевської охоплювало всі стадії відносин «виконавець юридичної послуги – замовник цієї послуги»: від висунення оферти до припинення зобов'язань шляхом його належного виконання чи розірвання. Тож розгляд усіх згаданих вище принципів був виправданим для праці Г. Ярошевської. Для цілей нашого дослідження необхідно зосередити увагу лише на тих правових принципах, що дозволяють оцінити належність, а точніше, протиправність поведінки виконавця юридичної послуги як боржника за зобов'язанням. Інакше кажучи, нами можуть розглядатися принципи оцінювання поведінки виконавців, що проявляють свою дію тільки з моменту початку безпосереднього надання юридичної послуги. Серед сформульованих у Правилах адвокатської етики принципів такими принципами є принципи законності та добросовісності (ст. ст. 7, 11).

Оскільки неналежність поведінки виконавців юридичних послуг є зворотною стороною належної поведінки, принципи законності та добросовісності цілком придатні для вирішення проблем, що є предметом розгляду в цій науковій статті. Протиправність поведінки виконавців установлюватиметься через недотримання ними вказаних принципів

адвокатської етики. За аналогією дані принципи можуть бути застосовані й для оцінки надання юридичних послуг виконавцями-неадвокатами [12, с. 133].

Дотримуючись принципу законності, виконавець юридичної послуги не вправі давати замовникові поради, що умисно полегшують скоєння правопорушень, або інакше свідомо сприяти їх скоєнню (ч. 2 ст. 7 Правил адвокатської етики). Законними мають бути й методи (засоби) надання юридичної послуги: виконавець не може спонукати свідків до надання неправдивих показань, застосовувати тиск (погрози, шантаж) на протилежну сторону спору, свідків, суд чи інший орган, незаконно використовувати конфіденційну інформацію тощо (ст. 25 Правил адвокатської етики) [24].

Формулюючи зміст принципу добросовісності «норма», ч. 1 ст. 27 Правил адвокатської етики вказує на необхідність докладання адвокатом зусиль, розумно необхідних для надання якісної юридичної послуги. Зокрема, виконуючи доручення клієнта, адвокат зобов'язаний застосовувати всіх розумно необхідних та доступних йому законних засобів для надання клієнту ефективної правничої допомоги, його захисту й представництва (ч. 2 ст. 27 Правил адвокатської етики). Наступна частина цієї ж статті вимагає від адвоката оперативного виконання доручення [24].

Як бачимо, цитовані норми ст. 27 Правил адвокатської етики намагаються розкрити зміст принципу добросовісності через застосування категорії «розумність» [24]. На наш погляд, такий підхід є вадою вказаних норм Правил адвокатської етики, адже ЦК розрізняє засади добросовісності та власне розумності. Такі принципи (засади) є універсальними, оскільки вони дозволяють установити правомірність (неправомірність) поведінки будь-яких учасників цивільних правовідносин (п. 6 ч. 1 ст. 3 ЦК). Зобов'язальні правовідносини не є винятком. Норма ч. 3 ст. 509 ЦК вказує на те, що зобов'язання мають ґрунтуватися на засадах добросовісності, розумності та справедливості. Для визначення протиправності поведінки виконавців юридичних послуг, особливо в тих випадках, коли йдеться про необхідність оцінювання надання «чистих» послуг, застосування цих засад є більш ніж актуальним.

Стосовно виконання договірних обов'язків, добросовісність слід розуміти як сумлінність, турботливість і обачливість поведінки боржника, спрямованої на досягнення мети, обумовленої змістом обов'язку. Своєю чергою, сумлінність означає старанне докладання боржником усіх зусиль для належного виконання обов'язку (обов'язків). Турботливість вказує на прояв боржником необхідної уважності до обставин виконання обов'язку (обов'язків). Обачність же характеризує його як передбачливу особу [31, с. 173; 32, с. 15]. Деякими авторами при визначенні добросовісності поведінки боржника вказується ще й на ознаку чесності [33, с. 90].

На відміну від принципу добросовісності засада розумності передбачає інші критерії оцінки поведінки боржника. Слід погодитися з позицією В. Примака, що ключовими елементами встановлення розумного масштабу оцінки поведінки учасників цивільних відносин є ознаки необхідності, достатності та здійсненності вчинення тих чи інших актів поведінки, які набувають конкретизації під час встановлення суб'єктом правозастосування суті відносин. При цьому В. Примака наголошує, що «межею розумної активності боржника є ті інтереси кредитора, на безпосереднє задоволення яких спрямований обов'язок зобов'язаної сторони згідно зі змістом зобов'язання...» [34, с. 38].

Зрозуміло, що наведені вище параметри добросовісності та розумності мають оцінний характер і не дозволяють визначити певну точну величину, яку можна було б застосувати до всіх випадків виконання боржником своїх обов'язків. Добросовісність чи недобросовісність і розумність чи нерозумність поведінки учасника правовідносин необхідно встановлювати, виходячи із конкретики таких правовідносин. Торкаючись надання юридичних послуг, зазначимо, що недобросовісною та водночас нерозумною буде поведінка виконавця, який свідомо перевищує необхідність вчинення захисних дій аби отримати від замовника винагороду (гонорар) більшого розміру. Наприклад, виконавець ініціює за судовим спором проведення невиправданих експертиз чи вчинення інших зайвих дій, які затягують винесення судового рішення, але подовжують участь виконавця у справі, що дозволяє йому за умовами

договору вимагати від замовника надання винагороди за фактично витрачений час. Навпаки, не призначення експертиз, необхідних для позитивного вирішення спору на користь замовника, також указуватиме на нерозумну поведінку виконавця. Недобросовісною буде така поведінка виконавця, коли його кваліфікація дозволяла передбачити можливість настання негативних для вирішення справи, але він їх не передбачив.

Щоправда, відсутність необхідної кваліфікації не може слугувати виправданням невчинення виконавцем необхідних дій. Згідно з принципом компетентності адвокат не повинен надавати послугу, коли її зміст не охоплюється сферою спеціалізації, в разі, якщо така має місце, і явно не відповідає рівню його кваліфікації. Якщо умови надання послуги потребують додаткової підготовки адвоката, він повинен, керуючись принципом компетентності, попередити про це клієнта (ст. 11 Правил адвокатської етики) [24].

На наш погляд, так званий принцип компетентності є одним з елементів прояву принципу добросовісності. Саме керуючись цим принципом, виконавці юридичних послуг мають постійно підвищувати свій професійний рівень і не надавати послуги в тих випадках, коли їх підготовка не відповідає змісту такої послуги. Так, Орджонікідзевський районний суд м. Харкова задовольнив вимогу позивача (замовника юридичної послуги) про стягнення з виконавця майнової шкоди на тій підставі, що послуга була надана неякісно. Послуга полягала в консультуванні, сутність якого вимагала врахування особливого статусу замовника (ветеран війни та інвалід другої групи), чого виконавець не зробив. Недобросовісні дії виконавця стали однією з причин виникнення у замовника не виправданих майнових витрат [35]. Очевидно, що в цьому прикладі виконавець мав би відмовитися від надання послуги або додатково підготуватися до консультування, керуючись принципом добросовісності.

На жаль, зустрічаються випадки коли суди, задовольняючи позовні вимоги, посиляються лише на загальні норми про те, що зобов'язання мають належно виконуватися (ст. 526 ЦК). Обґрунтування ж протиправності поведінки виконавців у наведених вище, а також в інших рішеннях судів відсутні. Разом з тим, застосування вимог принципів добросовісності та розумності дозволило б послідовно визначити неналежність (протиправність) поведінки зобов'язаної сторони.

Таким чином, протиправність як умова притягнення виконавця юридичної послуги до відповідальності може мати різні варіанти свого прояву. Якщо юридична послуга передбачає договором досягнення певного ефекту (складання письмової консультації, проєктів документів тощо), то протиправною буде поведінка виконавця, що не призведе до бажаного неореченого результату. При цьому не має значення, що недосягнення ефекту стало наслідком пасивної чи активної поведінки виконавця. Власне, те ж саме спостерігається й при визначенні протиправності поведінки за так званими «чистими» послугами. «Чисті» послуги можна надавати лише активною поведінкою, але активність виконавця ще не означає, що послуга надана належно. Подібну поведінку необхідно оцінювати через критерії законності, добросовісності та розумності, виходячи з конкретики предмета послуги та інших умов договору.

Окремо слід наголосити, що вищенаведені підходи стосовно оцінювання предметної поведінки виконавців необхідно поширити й на випадки кваліфікації належності поведінки не лише виконавців-адвокатів, а й інших суб'єктів, які надають юридичні послуги. Щодо оцінювання поведінки останніх, на перший погляд, немає особливої потреби застосовувати за аналогією відповідні положення Правил адвокатської етики, оскільки положення про добросовісність і розумність як критерії належності виконання суб'єктивних обов'язків є загальними цивільно-правовими вимогами (п. 6 ч. 1 ст. 3; ч. 3 ст. 509 ЦК). Втім, з огляду на більшу змістовну визначеність положень добросовісності та розумності в редакції Правил адвокатської етики, а також враховуючи те, що цей підзаконний нормативний акт оперує й іншими принципами визначення якості надання юридичних послуг (законність, компетентність, конфіденційність, неприпустимість конфлікту інтересів тощо), застосування цих правил до випадків надання юридичних послуг виконавцями-неадвокатами є не тільки допустимим, а й необхідним, адже це відповідає умовам застосування аналогії закону, закріпленій у ч. 1 ст. 8 ЦК.

Виконавець, який припустився порушення суб'єктивного права замовника юридичної послуги, може відповідати лише за наслідки, спричинені саме його протиправною поведінкою. Отже, черговою умовою відповідальності, поряд зі шкодою та протиправністю поведінки виконавця юридичної послуги, є причинно-наслідковий зв'язок між двома названими вище обставинами. Причинно-наслідковий зв'язок – це такий об'єктивний зв'язок між явищами, де одне явище (причина) неминуче приводить до прояву іншого явища (наслідку). Отже, причина завжди проявляється в часі раніше наслідку; причинне явище має бути необхідним і достатнім для породження наслідкового явища; наслідку можуть передувати декілька явищ, але тільки ті явища будуть причинними, які є головними в породженні наслідку.

Кваліфікація заподіяння шкоди в договірних відносинах пов'язана зі встановленням не природничого, а формально-правового причинно-наслідкового зв'язку. Виникнення шкідливих наслідків у одного з учасників договірних правовідношення (кредитора) пов'язується з протиправною поведінкою іншого учасника (боржника). Як зазначається в ч. 1 ст. 617 ЦК, особа, яка порушила зобов'язання, звільняється від відповідальності за порушення зобов'язання, якщо не доведе, що це порушення сталося внаслідок випадку або непереборної сили. Зважаючи на те, що матеріал цього підрозділу зосереджений здебільшого на визначенні підстав і умов відповідальності виконавця юридичних послуг, тягар доведення відсутності причинно-наслідкового зв'язку між поведінкою виконавця та виникненням шкоди в замовника покладається саме на виконавця юридичних послуг.

Насправді встановлення означеного зв'язку не викликає особливих складнощів у договірних обов'язках з надання юридичних послуг. Переважна більшість спорів, пов'язаних з порушенням зобов'язання виконавцями, є спорами, де виконавці, прийнявши від замовників авансові платежі, або взагалі не виконують свої договірні зобов'язання, або виконують їх тільки частково. В таких правопорушеннях причинно-наслідковий зв'язок між майновими втратами замовника та протиправною поведінкою виконавця є очевидним.

Зміст аналізованих нами судових рішень указує на деяку автоматичність встановлення судами причинно-наслідкового зв'язку при розгляді подібних справ. Суди зазвичай обмежуються (як це впливає зі змісту рішень, що приймаються судами) встановленням фактів укладення договорів, їх чинності, передання замовниками грошей виконавцям і того, що виконавці не виконали/виконали неналежно свої договірні обов'язки. Напевно доведеність вищезгаданих обставин є вказівкою для судів щодо наявності причинно-наслідкового зв'язку між діями виконавців і виникненням негативних майнових наслідків у замовників юридичних послуг.

Наступною обов'язковою умовою притягнення до відповідальності виконавців юридичних послуг є їх вина. На вимогу ч. 2 ст. 614 ЦК саме правопорушник має доводити відсутність своєї вини. Особа є невинуватою, якщо вона доведе, що вжила всіх залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов'язання (абз. 2 ч. 1 ст. 614 ЦК). Таким чином, відсутність або наявність вини пов'язується законодавцем зі здійсненням або, відповідно, нездійсненням особою всіх залежних від неї заходів з метою виконання зобов'язання.

У цивілістиці є два протилежні підходи стосовно пояснення сутності вини: «психологічний» і «поведінковий» [36, с. 22–23; 37, с. 20–40]. Серед сучасних дослідників проблем цивільно-правової відповідальності, які дотримуються «психологічного» підходу визначення вини, слід назвати І. Канзафарову. У своїй докторській дисертації вона обґрунтовує пропозицію щодо закріплення в ЦК такого розуміння вини: «вина – це психічне ставлення особи до її протиправної поведінки та її результату» [36, с. 23]. Слабкість «психологічного» підходу в розумінні вини критиками вбачається в таких аргументах: 1) неможливо встановити справжні внутрішні психічні прояви особи; 2) для цивільно-правової відповідальності байдуже, як особа (правопорушник) психічно сприймає свою протиправну поведінку та її наслідки, оскільки мета цивільної відповідальності полягає не в тому, аби покарати правопорушника згідно зі ступенем «його злої волі, а надати компенсацію потерпілому відповідно до розміру завданої шкоди» [37, с. 34–35]; 3) вольова поведінка юридичних осіб не

може визначатися через їх «психічне ставлення» до цієї поведінки та наслідків цієї поведінки [38, с. 380]. Вказаними аргументами пояснюється складність практичного застосування цього підходу.

Натомість «поведінковий» підхід більшою мірою відповідає практичним цілям застосування вини як однієї з умов цивільної відповідальності, адже за цим підходом, оцінюється поведінка правопорушника, яка має об'єктивне втілення. Прибічники «поведінкового» підходу визначення вини розуміють останню як нежиття правопорушником усіх залежних від нього заходів для належного виконання ним зобов'язання або для запобігання заподіянню шкоди [38, с. 381; 39, с. 792; 40, с. 87]. Щоправда, можна зустріти й праці, де «поведінковий» підхід підтримується, але визначення вини не надається. При цьому автори обмежуються лише зазначенням критеріїв, згідно з якими особа вважатиметься винуватою. Зокрема, на вину особи вказуватиме така її поведінка, коли вона не проявила «необхідної дбайливості та обачності, що вимагається майновим оборотом, внаслідок чого вона не вжила всіх залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов'язання» [41, с. 183]. Як можна спостерігати, «поведінковий» підхід щодо розуміння вини спирається на норму абз. 2 ч. 1 ст. 614 ЦК.

В українській цивілістиці зустрічаються також дослідження, в яких «психічний» та «поведінковий» підходи не протиставляються, а застосовуються комплексно. В. Примак зауважує: «розгляд вини крізь призму морально-правової оцінки інтелектуально-вольових характеристик, об'єктивно втілених у певній поведінці, дозволяє дещо згладити суперечності, що розділяють прихильників «психологічної» та «поведінкової» концепцій цивільно-правової вини» [34, с. 290]. Вчений пропонує розглядати вину крізь три зрізи: соціальний, інтелектуально-вольовий та поведінковий.

Соціальний зріз вини правопорушника підкреслює негативну суспільну оцінку (осуд, суспільний докір) певної моделі винної поведінки. Інтелектуально-вольовий вказує на необхідність оцінки усвідомлення «винною особою характеру її дій чи бездіяльності, передбаченню їх наслідків, а також ... інтенсивності вольових зусиль суб'єкта відповідальності у напрямі відвернення ймовірної шкоди, або навпаки, ... завдання кредиторів майнових і немайнових втрат». Поведінковий аспект стосується оцінки власне поведінки правопорушника [34, с. 415–416]. Інший український дослідник проблем цивільно-правової відповідальності – Б. Карнаух – відзначає, що в концепції, розробленій В. Примаком, чимало слушних моментів, але все ж її автор (тобто В. Примак) не зміг знайти «сполучну нитку інтеграції» для примирення «психічної» та «поведінкової» теорій визначення цивільно-правової вини [37, с. 42]. Б. Карнаух концентрує свій критичний погляд на тому, що В. Примак визнає осуд, суспільний докір істотною ознакою вини. Цілком аргументовано Б. Карнаух вказує на те, що суспільно-правовий осуд (докір) поведінки правопорушника досягається через визнання її протиправною. «Протиправність ... і є декларація суспільної неприйнятності тієї чи іншої моделі поведінки, а значить, і її осуд. Якщо осуд-протиправність і осуд-вина – різні речі (а ми гадаємо так і є), то проблему їх розмежування варто було поставити на чолі. Проте чіткого розмежування означених начал відповідальності в теорії В. Примака не простежується. Таке розмежування можливе, тільки якщо загадатися над питанням про антропологічну, екзистенційну (але не соціальну) причину осуду винуватця» [37, с. 42–43].

Б. Карнаух пропонує шукати витоки феномену «вина» в самому існуванні людини (екзистенції). Вчений зазначає, що право як вимога належного звернена до свободи. Зокрема, Б. Карнаух наголошує на тому, що правові вимоги мають бути здійсненними; вимога буде неправовою, коли у суб'єкта відсутня можливість вибору (відсутня свобода); для встановлення наявності вини необхідно з'ясувати, чи був у особи вибір: діяти правомірно або протиправно; коли особа позбавлена можливості обрати правомірний варіант поведінки – вона є невинуватою [13, с. 108–110].

На думку Б. Карнауха, складовими вільного вибору особи, що мають юридико-практичне значення для встановлення винуватості, є: 1) здатність особи усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними (дієздатність); 2) об'єктивна доступність для особи правомірного варіанту поведінки, який у певній життєвій ситуації є розумно очікуваним; 3) відсутність

обставин, які б виключали презумпцію знання особою відповідних правових вимог (тобто тих вимог, що визначають правомірність (неправомірність) поведінки цієї особи); 4) можливість передбачення особою настання в іншій особі шкідливих наслідків, які здатна передбачити будь-яка розумна людина за аналогічних обставин [37, с. 112–118]. На наш погляд, концептуальне бачення вини, запропоноване Б. Карнаухом, логічно виважене та успішно вбирає в себе позитивні моменти «психологічного» та «поведінкового» підходів щодо пояснення суті вини. Дана концепція має практичне спрямування. А тому її можна застосовувати й до правовідносин з надання юридичних послуг.

Порушення зобов'язання з надання юридичних послуг виконавцем може мати характер активної поведінки (неналежне надання послуги) або бездіяльності (ненадання послуги). Спробуємо застосувати чотири вищенаведені складові (запропоновані Б. Карнаухом), що вказуватимуть на свободу вибору правопорушником (виконавцем юридичної послуги) протиправного варіанта поведінки, а отже – вказуватимуть на його вину.

Специфіка зобов'язань з надання юридичних послуг полягає в тому, що виконавці не тільки особи дієздатні, але й є фахівцями в галузі права, а тому наявність першої, третьої та четвертої складової свободи вибору ними того чи іншого варіанта поведінки (вини) може навіть презюмуватися. Стосовно другої складової – об'єктивної доступності для виконавця вибору правомірного варіанта поведінки, – то її відсутність має довести сам виконавець-правопорушник, указавши на те, що ним учинені розумно достатні дії з метою належного виконання зобов'язання. Абсолютне невчинення ніяких дій виконавцем, які вимагаються умовами договору, вказуватиме на те, що такий боржник не вжив «всіх залежних від нього заходів щодо належного виконання зобов'язання» (абз. 2 ч. 1 ст. 614 ЦК). У разі ж неналежного виконання зобов'язання суд має оцінити, наскільки поведінка виконавця була розумно необхідна та достатня для якісного надання юридичної послуги. Судді, як фахівці-правознавці високої кваліфікації, здатні правильно оцінити предметну поведінку виконавців юридичної послуги. Зрозуміло, що згадані критерії розумної необхідності та достатності можуть бути застосовані лише в контексті конкретики надання юридичних послуг. Як для бездіяльності, так і для неналежного надання юридичних послуг обставинами, які виключатимуть відповідальність виконавців, є випадок або непереборна сила. Тягар доведення таких обставин покладається на правопорушника (ч. 1 ст. 617 ЦК).

Висновки. Отже, відшкодування збитків, заподіяних поведінкою виконавців юридичних послуг, пов'язане з необхідністю встановлення обставин, що відповідають чотирьом класичним умовам цивільної відповідальності: наявність збитків, протиправність поведінки виконавців, причинно-наслідковий зв'язок між протиправною поведінкою виконавців і збитками, що виникають у замовника, вина заподіювача шкоди. Найбільш проблемним аспектом установаження вищезгаданих обставин є визначення протиправності в разі надання виконавцями юридичних послуг неналежної якості, особливо за тими випадками надання юридичних послуг, де сама предметна поведінка виконавця є об'єктом послуги. Бездіяльність виконавців, тобто абсолютне невиконання своїх обов'язків за договором, є очевидним правопорушенням, що не містить у собі певних складнощів юридичної кваліфікації. Встановлення факту заподіяння збитків і таких умов відповідальності, як причинно-наслідковий зв'язок і вина, має описану в цьому підрозділі специфіку, але не містить принципових відмінностей порівняно з іншими випадками відшкодування шкоди в договірних зобов'язаннях.

Підставою для відшкодування збитків є так званий склад правопорушення, що утворюється дослідженими вище умовами відповідальності, кожна з яких не є самодостатньою. Тільки їх сукупний прояв утворюватиме підставу для несення виконавцем юридичної послуги відповідальності у вигляді відшкодування збитків, заподіяних замовникові таких послуг.

Відшкодування збитків за неналежне виконання (невиконання) договорів про надання юридичних послуг є важливим аспектом захисту прав замовників. Для ефективного застосування цього способу захисту необхідно враховувати всі умови цивільної відповідальності та дотримуватись принципів законності, добросовісності та розумності. Це дозволить

забезпечити справедливий баланс між інтересами виконавців і замовників юридичних послуг.

Список використаних джерел:

1. Белов Д. М., Белова М. В. Роль та місце інституту адвокатури в механізмі захисту прав і свобод людини і громадянина. *Аналітичне-порівняльне правознавство*. 2022. № 6. С. 42–48.
2. Заборовський В. В., Бисага Ю. М., Булеца С. Б. Правовий статус адвоката: проблеми теорії та практики : монографія. Ужгород : Гельветика, 2019. 650 с.
3. Богославець В. М. Договори про надання правових послуг : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2008. 19 с.
4. Вільчик Т. Конституційно-правовий статус адвокатури. *Теорія і практика правознавства*. Вип. 2 (8). 2015. С. 1–13.
5. Гусаров К. В. Забезпечення виконання договору про надання юридичних послуг та особливості судового керівництва процесом. *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія: Право. 2022. Вип. 22-23. С. 91–97.
6. Гусаров К. В., Булгаков А. О. Неповнолітні особи як можливі сторони договору про надання юридичних послуг. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2023. № 1 (том 30). С. 178–189.
7. Заборовський В. В. Моральні засади здійснення адвокатської діяльності: загальні положення. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія: Право. 2024. Випуск 81. Частина 3. С. 191–196.
8. Загородній А. С. Способи захисту прав (інтересів) замовників юридичних послуг. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2015. № 2 (69). С. 218–226.
9. Загородній А. С. Правовідносини із захисту цивільних прав та інтересів замовників юридичних послуг. *Право і безпека*. 2014. № 4 (55). С. 192–197.
10. Книгін К. Г. Цивільно-правове регулювання договору надання послуг адвокатом : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2015. 20 с.
11. Люльчук Н. М. Договір про надання правничої допомоги в цивільному праві України : дис. ... д-ра філософії. Київ, 2020. 269 с.
12. Ярошевська Г. М. Договір про надання юридичних послуг : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2014. 167 с.
13. Ярошевська Г. М. Договір про надання юридичних послуг : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00. 03. Київ, 2014. 19 с.
14. Чумак Р. Цивільно-правова відповідальність за невиконання та/або неналежне виконання договору про надання юридичних послуг. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 1. С. 46–51.
15. Чумак Р. В. Способи захисту прав та інтересів, що застосовуються замовниками юридичних послуг. *Право і суспільство*. 2022. № 5. С. 60–72.
16. Чумак Р. В. Загальна характеристика правовідносин із надання юридичних послуг. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 8. С. 155–164.
17. Чумак Р. В., Кройтор В. А. Відшкодування моральної шкоди у випадку неналежного виконання (невиконання) своїх обов'язків сторонами договору про надання юридичних послуг. *Європейські перспективи*. 2024. № 3 С. 172–182.
18. Чумак Р. В. Зміна та припинення договору про надання юридичних послуг. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2024. Випуск 84. Частина 1. С. 416–425.
19. Загорулько А. І., Кройтор В. А., Загорулько О. А. Зобов'язання, що виникають унаслідок заподіяння шкоди : навч. посіб. Харків : Вид-во Університету, 2000. 68 с.
20. Сліпченко О. І., Кройтор В. А. Докази та доказування в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди : монографія. Київ : ПАЛИВОДА А. В., 2012. 244 с.

21. Кройтор В. А., Сліпченко О. І. Розподіл обов'язків з доказування у справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди. *Порівняльно-аналітичне правознавство*. 2023. № 1. С. 171–179.
22. Кравченко М. В. Щодо відповідальності адвокатів за порушення зобов'язань за договором з надання правової допомоги. *Юридичний вісник*. 2014. № 3 (32). С. 130–134.
23. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 05.07.2012 р. № 5076-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text> (дата звернення: 15.08.24).
24. Правила адвокатської етики від 09.06.2017 р., зі змінами та доповн. від 15.02.2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001891-17#Text> (дата звернення: 28.08.24).
25. Рішення Ковельського міськрайонного суду Волинської області від 08.08.2013 р. у справі № 159/3653/13-ц, продовження № 2/159/973/13. URL: www.reyestr.court.gov.ua/review/33341921 (дата звернення: 25.06.2024).
26. Рішення Снігурівського районного суду Миколаївської області від 17.03.2015 р. у справі № 2/485/10/15. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/42963859> (дата звернення: 21.04.2024).
27. Рішення Держинського районного суду м. Харкова від 24.06.2015 р. у справі № 2-2984/11. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/45958036> (дата звернення: 21.04.2024).
28. Рішення Придніпровського районного суду Черкаської області від 19.05.2014 р. у справі № 711/893/14-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/39237515> (дата звернення: 21.04.2024).
29. Рішення Ірпінського міського суду Київської області від 24.11.2014 р. у справі № 367/611/14-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/41640631> (дата звернення: 21.04.2024).
30. Жорнокуй Ю. М. Відповідальність за невиконання (неналежне виконання) договору про надання юридичних послуг: окремі питання. *Наше право*. 2023. № 1. С. 115–123.
31. Чубоха Н. Ф. Принцип добросовісності у цивільному праві України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 2. С. 171–174.
32. Тобота Ю. А. Принцип справедливості, добросовісності і розумності у цивільному праві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2011. 18 с.
33. Алексашина Ю. Реалізація принципів добросовісності, справедливості, розумності при договірному регулюванні цивільних відносин. *Юридична Україна*. 2012. № 11. С. 88–92.
34. Примак В. Засади розумності в механізмі цивільно-правової відповідальності. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2013. № 6–2. Том 2. С. 37–40.
35. Рішення Орджонікідзевського районного суду м. Харкова від 24.11.2014 р. у справі № 644/4629/14-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/41628998> (дата звернення: 21.04.2024).
36. Канзафарова І. С. Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2007. 36 с.
37. Карнаух Б. П. Вина як умова цивільно-правової відповідальності : монографія. Харків : Право, 2014. 224 с.
38. Цивільне право : підруч. у 2 т. Т. 1 / В. І. Борисова, Л. М. Баранова, Т. І. Бегова та ін. ; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Харків : Право, 2011. 656 с.
39. Договірне право України. Загальна частина : навч. посіб. / Т. В. Боднар, О. В. Дзера, Н. С. Кузнецова та ін. ; за заг. ред. О. В. Дзери. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 896 с.
40. Сібільов М. Підстава та умови цивільно-правової відповідальності за порушення договірних зобов'язань за чинним Цивільним кодексом України. *Вісник Академії правових наук*. 2004. № 2. С. 80–88.
41. Цивільне право : підруч. у 2 ч. Ч. 2 / за заг. ред. В. А. Кройтора та Є. О. Мічуріна. Харків : Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2013. 814 с.

